

УДК 343.541 + 343.951

Т.П. Матюшкова, кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії
Харківського національного університету внутрішніх справ

А.І. Тимошенко, експерт Науково-дослідного експертно-
криміналістичного центру при ГУМВС України в Харківській області

ПСИХІЧНЕ НАСИЛЬСТВО ПРИ ВЧИНЕННІ СТАТЕВИХ ЗЛОЧИНІВ: ПСИХОЛОГІЧНІ ТА КРИМІНАЛІСТИЧНІ АСПЕКТИ ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТУ ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ

Визначено поняття психічного насильства, яке має місце під час вчинення статевих злочинів, викладено особливості відображення слідів його застосування. Наведено рекомендації щодо доведення застосування психічного насильства при вчиненні статевих злочинів.

Ключові слова: психічне насильство, статеві злочини, доведення факту застосування психічного насильства, психолог, психологічна експертиза.

Определено понятие психического насилия, которым сопровождаются половые преступления, изложены особенности отражения следов его применения. Приведены рекомендации по доказыванию применения психического насилия при совершении половых преступлений.

The article describes the concept of mental violence, used by the delinquent in the sexual offenses. Presented the characteristics of traces reflection in the situations, when mental violence was used. The recommendations regarding the features of proving of application mental violence in the sexual offenses are given.

Суть, форми та правове визначення психічного насильства досліджували у своїх працях С.В. Кудрявцев, М.І. Панов, А.А. Протасевич, В.Є. Христенко, А.П. Шеремет та інші науковці. Проблемам методики розслідування окремих видів статевих злочинів, зокрема типовим слідам їх вчинення, приділяли увагу В.С. Виноградов, В.О. Малярова, П.Т. Скорченко та інші. Аналіз наукової літератури свідчить про дискусійний характер визначення психічного насильства, недостатню увагу особливостям доказування факту його застосування під час вчинення злочинів проти статевої свободи і статевої недоторканності особи. Тому метою цієї статті є визначення сутності психічного насильства та розробка рекомендацій щодо психологічного і криміналістичного аспектів встановлення факту його застосування під час вчинення окремих видів статевих злочинів.

Загалом насильство як загальна психологічна, філософська, соціологічна та морально-правова категорія за суттю є необмеженим свавільним пануванням.

У широкому розумінні насильство пов'язане з будь-яким обмеженням фізичних, матеріальних, моральних, естетичних чи інших можливостей людини, у вузькому — з навмисним і усвідомлюваним використанням тиску будь-якої форми чи виду.

Науковці виокремлюють дві форми насильства під час вчинення насильницьких злочинів: фізичне (енергетичне) та психічне (інформаційне) [1, с. 12; 2, с. 56]. За характером насильство поділяють на:

- явне (відкритий прояв насильства);

- приховане (завуальоване у різний спосіб, що зазвичай досягається шляхом фінансового впливу, наприклад, позбавлення матеріальної допомоги тощо) [2, с. 47].

Вчинення статевих злочинів, відповідальність за які передбачено розділом IV Кримінального кодексу України (далі — КК України), пов'язане із застосуванням до потерпілих як фізичного, так і психічного насильства (в явній та прихованій формах). При цьому доведення факту застосування фізичного насильства, на відміну від психічного, не становить труднощів і достатньо повно відображено у криміналістичній літературі [3; 4; 5; 6].

Труднощі виникають під час доказування факту застосування психічного насильства, особливо, коли воно не супроводжувалося фізичним насильством та мало прихований характер. Слід зазначити, що у постанові Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 р. № 5 «Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи» терміна «психічне насильство» не зазначено. У пункті 4 цього документа йдеться про погрозу застосування фізичного насильства. Такий спосіб подолання чи запобігання опору потерпілої особи передбачає залякування щодо застосування фізичного насильства до неї і (або) до іншої особи, доля якої потерпілій особі не байдужа (родича, близької людини), із застосуванням висловлювань, жестів, демонстрації зброї або предметів, які можна використати для нанесення тілесних ушкоджень і предметів, що імітують зброю і які потерпіла особа сприймає за справжню зброю, чи інших дій [7]. Таким чином, законодавство закріплює другорядне значення психічного насильства.

Натомість окремі дослідники, навпаки, розглядають фізичне насильство як продовження психічного (побоювання отримати ще тяжчі ушкодження, ніж вже отримані) [2, с. 47]. Про це свідчать результати аналізу слідчої та судової практики, які дозволяють стверджувати, що психічне насильство супроводжує фізичне у переважній більшості випадків (наприклад, під час вчинення зґвалтувань — у 94,5 % випадків; при задоволенні статевої пристрасті неприродним способом — у 85 % випадків) [8, с. 17]. Так, примушування до вступу в статевий зв'язок (у природний або неприродний спосіб) всупереч волі потерпілої особи може супроводжуватися як тиском на неї з використанням її матеріальної¹ чи службової² залежно-

¹ Матеріальна залежність потерпілої особи має місце, зокрема, тоді, коли вона перебуває на повному або частковому утриманні винної особи, проживає на її житловій площі, а також тоді, коли винна особа своїми діями чи бездіяльністю спроможна викликати суттєве погіршення матеріального становища потерпілої особи.

² Службова залежність має місце, коли жінка (або чоловік) обіймає посаду, згідно з якою вона підлегла особі, що застосовує примушування, або підпадає під контрольні дії такої особи, або інтереси потерпілої особи залежать від службового становища винної особи.

сті від винної особи (частина перша ст. 154 КК України), так і погрозою знищення, пошкодження, вилучення майна потерпілої особи чи її близьких родичів або розголошення відомостей, що ганьблять її чи близьких родичів (частина друга ст. 154 КК України).

І хоча така погроза формально не підпадає під визначення погрози щодо застосування фізичного насильства, викладеного у пункті 4 зазначеної вище постанови Пленуму Верховного Суду України, вона має визнаватися психічним насильством, адже, по-перше, спрямована на подолання волі жертви, а по-друге, може призвести її до емоційного напруження, стресу, нервової хвороби тощо.

Слідчі повинні враховувати, що будь-який психічний вплив здійснюється свідомістю і волею суб'єкта, тобто шляхом застосування його психічних сил (у цьому випадку — злочинця). Характер сприйняття цього впливу (тобто особливості відображення психічного насильства) залежить від психіки потерпілої особи, і саме її психологічні властивості та психологічна оцінка нею негативного впливу є визначальним чинником для емоційно-стресової реакції організму [9, с. 450—454], яка може тривати навіть після припинення дії стресового чинника [9, с. 429]. Водночас слідчі не завжди можуть належно оцінити психічний стан допитуваних і його вплив на сприйняття, мислення, пам'ять, поведінку, інші життєво важливі функції потерпілої особи [10, с. 104].

З огляду на зазначене, слід у певних ситуаціях проводити слідчі (розшукові) заходи, спрямовані на встановлення факту застосування психічного насильства стосовно потерпілої особи, в тому числі залучати психолога до допиту потерпілої особи та призначати психологічні експертизи.

Як свідчить аналіз наукової літератури та результати дослідження слідчої і судової практики, після застосування психічного насильства зазвичай залишаються ідеальні сліди — сліди в пам'яті потерпілої особи. Зафіксувати такі сліди дозволяють вербальні слідчі (розшукові) дії: допити потерпілих, свідків, підозрюваних. Втім не секрет, що під час розслідування статевих злочинів слідчі, як правило, обмежуються вербальним описом факту застосування психічного насильства, фіксуючи його у відповідних протоколах допитів. При цьому опис може мати формальний, уривчастий, неповний характер, інколи відбувається дублювання інформації, що зафіксована в першому протоколі допиту, в усіх наступних. Мало того, на практиці мають місце випадки, коли допит зазначених осіб спрямований лише на встановлення фактичних обставин події. Оформлення допиту (зокрема потерпілої особи) юридичною мовою може спотворювати достовірність подій, обставини якої з'ясовують. Крім цього, під час розслідування окремих видів статевих злочинів, вчинених відносно неповнолітніх, мають місце випадки заміни слідчим слів з лексикону потерпілої особи на загальноприйнятні терміни: «піся» — «пихва», «пісюн» — «статевий орган»; «штовхальні рухи» — «статевий акт» тощо. У таких випадках під час проведення психологічної експертизи експерт опиняється в ситуації, коли матеріали досудового слідства суперечать реальному рівню розвитку особи та не дозволяють відповісти на запитання слідчого.

Чи могла особа правильно розуміти характер і значення вчинених з нею дій?

Чи могла особа чинити опір у момент вчинення з нею дій?

Чи відповідають показання особи її віку та розумовому розвитку?

У цьому випадку згідно із чинним законодавством експерт може заявити

клопотання про надання йому необхідних даних, зокрема протоколів додаткових допитів, аудіозаписів попередньо проведених допитів тощо.

Під час допитів підозрюваних осіб недостатньо уваги приділяють з'ясуванню відомостей, які характеризують їх психологічні властивості та риси характеру, а також мотивації злочину як сукупності мотивів злочинної поведінки. Натомість як мотив злочину слідчі зазначають у протоколах допиту «потребу в задоволенні статевої пристрасті», ігноруючи полімотивованість вчинених злочинних дій. Водночас ретельне з'ясування індивідуально-психологічних особливостей, мотиваційних чинників, соціально-демографічної характеристики правопорушника сприятиме формуванню певного слідчого досвіду, оволодінню навичками моделювання особистості злочинця, висуненню типових версій, убезпечить експерта від помилок при формулюванні висновків, дозволить не тільки всебічно та повно розслідувати злочин, а й оптимізувати процес провадження у кримінальній справі, особливо коли особу гвалтівника чи розбещувача не встановлено.

Слід зазначити, що, крім ідеальних слідів, застосування психічного насильства обумовлює виникнення ще й матеріальних слідів, адже воно завжди відображається на психологічному стані потерпілої особи (призводить до стресу, фізіологічних і психічних травм, нервової чи психічної хвороби, різкого погіршення фізичного здоров'я або навіть смерті, наприклад, внаслідок самогубства) [8, с. 17—18; 11; 12, с. 117]. Для фіксації таких слідів виникає потреба призначити психологічну експертизу.

Психологічну експертизу призначають під час розслідування злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи відносно неповнолітніх потерпілих, свідків і підозрюваних, які не страждають на психічні захворювання та не перебувають на психіатричному обліку. Ця експертиза спрямована на встановлення особливостей психологічного стану потерпілих, змін у їх емоційальній і соціальній сферах, залежності характеру викладення показань від психологічних особливостей (підвищеної схильності до фантазування, сприйнятливості до навіювання тощо), вирішення інших питань. Психологічна експертиза може бути частиною комплексного медико-психологічного дослідження при вирішенні питання стосовно встановлення статевої зрілості потерпілої особи у кримінальних провадженнях щодо злочинів, передбачених ст. 155 КК України (це пов'язано з тим, що для досягнення статевої зрілості мають бути не лише достатньо розвинені дітородні функції, й сформовані відповідні фізичному розвитку психічні структури особистості).

Призначаючи психологічну експертизу, експертові-психологу слід надавати документи, які демонструють факт застосування психічного насильства з боку певної особи і викликані ним особливості психологічного стану потерпілої особи. А отже, під час розслідування окремих видів статевих злочинів слід виявляти, вилучати та надавати на психологічну експертизу документи, які:

- свідчать про фактичні обставини життя потерпілих осіб і правопорушників (фіскальні чеки, угоди, медичні довідки, службові рішення, що підтверджують службові переслідування³, документи, які свідчать про розповсюдження ганебної інформації тощо);

³ На Заході «переслідування» на роботі навіть отримало специфічну назву «мобінг». «Травля» на роботі є доволі поширеним явищем. Під мобінгом знавці «офісної» етики і суди (!) розуміють несправедливе ставлення до працівника (створення для нього свідомо не вигідних умов), знущання над працівником або його дискримінацію з боку роботодавця або інших працівників.

- містять інформацію про їхню психічну активність (щоденники, малюнки, аудіофіксовані телефонні розмови, текстові повідомлення, електронне листування тощо);

- підтверджують факт погіршення психічного здоров'я потерпілих чи розвиток у них психічної хвороби внаслідок вчиненого статевого злочину.

При провадженні психологічних експертиз неповнолітніх потерпілих на предмет визначення факту застосування психічного насильства та їхнього безпорадного стану (ст. 152, ст. 153 КК України) наведений перелік має бути розширений за рахунок документів, які відображають:

- умови їх психологічного розвитку (відносини з батьками, вчителями, однолітками);

- рівень загального розумового розвитку (у тому числі володіння знаннями у сфері статевих відносин);

- стосунки з протилежною статтю;

- емоційний стан і характер поведінки у кримінальній ситуації;

- ставлення до наслідків вчиненого злочину.

Надання експертові-психологу зазначених відомостей сприятиме об'єктивності та достовірності його висновків.

Резюмуючи зазначене, слід акцентувати на тому, що вчинення статевих злочинів пов'язане з психічним насильством. Доведення факту його застосування передбачає:

- по-перше, проведення певних слідчих (розшукових) дій, спрямованих на збір відомостей і документів, що підтверджують зміни психічного чи (і) фізичного здоров'я постраждалих внаслідок психічного насильства;

- по-друге, залучення психолога до допиту таких потерпілих, а за потреби й до допиту свідків чи (і) підозрюваних;

- по-третє, застосування під час допиту неповнолітніх потерпілих відео- чи аудіозапису;

- по-четверте, викладення в протоколах допитів неповнолітніх обставин злочинної події у тих виразах, які використовує допитувана особа;

- по-п'яте, призначення психологічних експертиз відносно зазначених категорій осіб з обов'язковим наданням експертові повного переліку необхідних для безпомилкового висновку документів.

Дотримання зазначених рекомендацій сприятиме повноті та всебічності розслідування статевих злочинів.

Список використаної літератури

1. Протасевич А.А. Проблемы предмета и средств раскрытия серийных преступлений, сопряженных с насилием : автореф. дис. на соискание учен. степени докт. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; криминалистика; теория оперативно-розыскной деятельности» / А.А. Протасевич. — Воронеж, 1999. — 74 с.

2. Христенко В.Е. Психология жертвы : учеб. пособ. / В.Е. Христенко. — Харьков : Консум, 2001. — 256 с.

3. Виноградов В.С. Доказывание виновности несовершеннолетнего в изнасиловании / В.С. Виноградов. — М. : ВНИИ МВД СССР, 1986. — 80 с.

4. Конышева Л.П. Использование следователем психологических познаний при расследовании дел об изнасиловании несовершеннолетних : метод. пособ. / Л.П. Конышева,

М.М. Коченов. — М. : ВНИИ проблем законности и правопорядка, 1989. — 52 с.

5. *Скорченко П.Т.* Расследование изнасилований / П.Т. Скорченко. — М. : Былина, 2004. — 224 с.

6. *Організація розслідування окремих видів злочинів* : навч. посіб. [Волобуєв А.Ф., Користін О.Є., Степанюк Р.Л. та ін.] ; за заг. ред. А.Ф. Волобуєва. — Харків : ХНУВС, 2011. — 608 с.

7. *Постанова* Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 № 5 «Про судову практику у справах про злочини проти статеві свободи та статеві недоторканості особи» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-08>.

8. *Матюшкова Т.П.* Тактика допиту потерпілих-жінок від насильницьких злочинів: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.09 / Тетяна Петрівна Матюшкова. — Харків, 2006. — 255 с.

9. *Психические состояния* / [сост. и общ. ред. Л.В. Куликова]. — СПб. : Изд-во «Питер», 2000. — 512 с.

10. *Матюшкова Т.П.* Психічні стани потерпілих-жінок від насильницьких злочинів як основа формування їхніх показань / Т.П. Матюшкова // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. — 2007. — № 37. — С. 104—109.

11. *Селье Г.* Некоторые аспекты учения о стрессе / Г. Селье // Природа. — № 1. — С. 36—37.

12. *МалярOVA В.О.* Слідова картина злочинів проти моральності / В.О. МалярOVA // Проблеми теорії та практики судової експертизи : матер. міжн. круглого столу (м. Луганськ, 18 травня 2012 р.). — Луганськ : Вид-во ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. — С. 115—118.